

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРЧІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИКОЛИ ГОГОЛЯ І ПРОСПЕРА МЕРІМЕ

В. Г. Матвіїшин

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57; телефон +380(342) 59-60-63, e-mail: matvivg@rambler.ru

У статті йдеться про творчу та критичну співпрацю Миколи Гоголя та Проспера Меріме, їх особисте знайомство у 1837 році, що сприяло зацікавленню французького автора українською історичною тематикою, написанню історичної повісті «Богдан Хмельницький» та розвідки «Українські козаки та їхні останні гетьмани».

Ключові слова: *козацька тематика, слов'янський світ, літературна містифікація, переклад, література факту, типологічне зіставлення.*

200-річний ювілей українця Миколи Гоголя (20.III (1. IV) 1809 – 21.II(4.III) 1852) за часом майже співпадає з такою ж пам'ятною датою для француза Проспера Меріме (28.IX. 1803 – 23. IX. 1870). І саме ці дві видатні постаті у світовій літературі чи не найбільше прислужилися прославленню в Європі героїзму українського козацтва (роман М. Гоголя «Тарас Бульба» та історична повість П. Меріме «Богдан Хмельницький»). Француз і українець з раннього періоду своєї творчості йшли один одному назустріч, особисто познайомившись у 1837 році в Парижі. Ця зустріч стала знаковою й ознаменувалася плідною творчою співпрацею, у центрі якої була поставлена козацька тематика.

Ще в юнацькі роки М. Гоголя вабила французька культура, мова, яку вивчив досконало. Відомо, що М. Гоголь 1829 року надіслав до журналу «Северный архив» переклад з французької мови статті «О торговле русских в конце XVI и начале XVII века». І хоч переклад не був надрукований, все ж це свідчить про те, що молодий високоосвічений літератор пробував свої творчі сили в різних галузях. Згодом французька мова йому практично знадобилася під час десятилітньої еміграції в Європу. Навчаючись у Ніжинській гімназії, М. Гоголь виступав як режисер і виконавець ролей у п'єсах Ж.-П. Флоріана, Ж.-Б. Мольєра мовою оригіналу та в російському перекладі. На вимогу адміністрації навчального закладу перед кожною російськомовною виставою обов'язково здійснювалася вистава французькою або німецькою мовами.

Французький водевіль в Росії та в Україні на той час був дуже популярною формою розваг. Про те, що театральні трупи надто часто звертались до французького репертуару, ігноруючи вітчизняні народні духовні скарби, свідчить журнал «Вестник Европы». Повідомляючи про те, що у Москві була інсценізована популярна опера «Старинные святки» з тала-

новитим використанням українських пісень, журнал відзначав: «... У Малоросії пісні...кращі від французьких водевілів» (1810, №1, с.71). Російський водевіль, який переважно тяжів до французьких взірців, був далекий від життєвої правди, а тому М. Гоголь піддав різкій критиці діючих осіб російських водевілів М. Хмельницького, О. Писарева, П. Каратигіна, П. Григорєва та ін.: «...Ні тобі французи, ні тобі німці, а якісь-то навіжені люди, що рішуче не мають ніякої окресленої пристрасті та різкої фізіономії. Заради бога, дайте нам російських характерів, нас самих дайте нам, наших крутіїв, наших чудаків. На сцену їх, на сміх усім... Ми так звикли до французьких безбарвних п'єс, що нам уже боязко бачити своє»[1].

Натомість П. Меріме вже у зрілому віці жваво зацікавився слов'янським світом, зокрема історією України, її культурою, народним побутом, звичаями, традиціями, а тому почав активно вивчати українську, російську, польську мови з тим, щоб читати у першотворі історичні праці та художні твори про трагічну та водночас самовіддану боротьбу українського народу за природне право жити у своїй незалежній державі. І вже у двадцятичотирьорічному віці (1827р.) видає свій перший твір з чітко окресленими слов'янофільськими симпатіями – «Гузла, або Збірка іллірійських поезій, записаних у Далмації, Боснії, Хорватії і Герцеговині». Цікаво, що французький автор не відвідав жодної з цих країн, однак йому вдалося так талановито відтворити їх історико-культурний колорит, що навіть такі «центральні поети» (І. Франко) як А. Міцкевич та О. Пушкін повірили у цю мистецьку літературну містифікацію. Книга складалася з тридцяти чотирьох балад, з яких тридцять дві були оригінальними творами автора, написаними ритмізованою прозою, призначеними нібито для речитативного виконання у супроводі однострунного національного інструменту гузлі. І тільки дві балади були підрядковими перекладами сербських пісень. Маючи схильність до літературної гри, П. Меріме, який тоді ще не володів слов'янськими мовами, зумів вдало стилізувати свій твір під місцевий екзотичний колорит, його фольклорно-романтичну забарвленість з численними транслітерованими словами-реаліями (гайдук, кафтан, воєвода, побратим, кум, сливовиця, сват та ін.). З того часу слов'янський світ полонив французького автора, не полишивши його до кінця життєвого шляху.

Особисте знайомство П. Меріме з М. Гоголем дало поштовх до його зацікавлення вельми популярною на той час у Європі російською літературою. Особливо активно П. Меріме перекладає О. Пушкіна («Пікова дама»(1849), «Цигани», «Гусар» (1852), «Постріл»(1856). Симптоматично, що після виходу французького перекладу «Пікової дами» читачі, знаючи містифікаторський талант П. Меріме, не повірили в його перекладацьке авторство, а сприйняли публікацію як чергову літературну гру-забаву, тобто приписували йому авторство.

Вихід у Парижі 1845 р. окремої збірки французьких перекладів Луї Віардо під назвою «Російські повісті» привернув увагу критики передусім поміченими «українськими творами» М. Гоголя, які вже раніше бу-

ли опубліковані у різних журналах. Ще 1838 р. у журналі «Revue française et étrangère» («Французький та зарубіжний журнал»), з'явилася у перекладі з німецької мови стаття графа Адольфа де Сіркура, чоловіка Анастасії Хлюстіної, яка з 1837 р. приймала у своєму паризькому салоні відомих письменників, в т.ч. й І. Тургенева. Принагідно зауважимо, що І. Тургенєв прожив у Франції понад двадцять років у містечку Буживаль паризького регіону, де зараз знаходиться музей. У статті вперше було представлено М. Гоголя як митця й співця України, краю, що був практично невідомим широкому європейському загалові. Автор статті, адепт романтизму, особливо наголошував на талановитих гоголівських «Вечорах поблизу Диканьки» та «Миргороді». Як свідчить французький дослідник Клод де Грев, у журналі «Illustration» за 11 жовтня 1838 р. вийшли «Старосвітські поміщики», 25 жовтня і 10 листопада у «Revue indépendante» («Незалежний журнал»), заснованому Жорж Санд, П'єром Леру і Луї Віардо – «Тарас Бульба», а 16, 17, 18 грудня – «Вій» у «Journal des Débats» («Бойовий листок»). Це був час, як писав І. Франко, коли «в російській літературі стояла тоді в zenіті звезда геніального українця Миколи Гоголя» [2]. Зібрані в окремій книзі переклади «Російських повістей» мали небувалий успіх. Особливо читачів захопила екзотика «Тараса Бульби». Популярності цій публікації у Франції надала й ґрунтовна історична довідка Луї Віардо про походження козаків та їх військового табору – Січі. Твір припав до смаку французькому читачеві передусім тим, що на той час історичний пригодницький роман користувався великою популярністю, що засвідчують твори П. Меріме, Олександра Дюма, Ежена Сю з їх гострими сюжетними ситуаціями.

За кількістю французьких перекладів й перевидань «Тарас Бульба» побив усі рекорди. Проте досить часто гоголівський текст зазнавав великих утрат, пов'язаних з його адаптацією для сприйняття відповідними верствами французького суспільства. Особливо це стосувалося видань «Шкільної та сімейної бібліотеки», в яких вилучалися розлогі описи українських степів, а також любовні епізоди. Зауважимо, що ці видання видавалися у великому подарунковому форматі, оскільки ними нагороджували в кінці навчального року кращих учнів шкіл Франції. Така ж доля спіткала й повість Марка Вовчка «Маруся», яка стала однією з кращих книг для юнацтва у Франції. Тут українська письменниця провела біля восьми років, беручи активну участь у літературному житті французької столиці.

На підставі згаданого вище видання П. Меріме написав ґрунтовну статтю «Микола Гоголь. («Російські повісті». – «Мертві душі». – «Ревізор»)» (1851), в якій зауважує, що Гоголь не досяг на той час слави англійських гумористів через те, що його твори написані мало розповсюдженою мовою. Автор статті точно характеризує Гоголя як письменника: «Будучи тонким, подекуди навіть скрупульозним спостерігачем, уміючи підглядіти і сміливо виставити напоказ смішні сторони, схильний однак до перебільшення, що доходить до блазенства, п. Гоголь передусім є яскравим сатириком. Він безпощадний до злоби й дурості, але

в його розпорядженні є тільки одна зброя – іронія[...]. Якщо йому іноді й вдається розсмішити читача, то все ж у глибині душі останнього залишається почуття гіркоти та обурення» [3].

П. Меріме знаходить у творчій спадщині М. Гоголя певні імпульси від читання Вальтера Скотта, Шаміссо та Гофмана. Однак згодом, зауважує Меріме, Гоголь вибрав свій власний самобутній творчий шлях. Що ж до «Тараса Бульби», то критик вважає її «живою[...] точною картиною запорожських звичаїв». Чималу увагу Меріме звертає на тлумачення генези «дивного народу» – запорожців. Для того, щоб французький читач міг в усій повноті збагнути роль Січовиків у історії України, Меріме проводить певну типологічну паралель з французькими флібустьєрами – морськими піратами XVII століття, що грабували головним чином іспанські кораблі та іспанські колонії в Америці. Англія і Франція використовувала флібустьєрів для боротьби зі своєю суперницею. Звичайно, подібне тлумачення спрощено представляє українське козацтво, яке головним чином захищало від напасних та ненажерливих сусідів свою рідну землю, проявляючи незвичайну мужність, жертвовність й самовідданість, не посягаючи на чужі володіння.

Меріме захоплюється яскравими, незвичайними портретами запорожців, проте вважає, що вони не змальовані з натури. Закидає він водночас Гоголеві надмірну увагу до мелодраматичних сцен, а також до описів голоду, мук, страждань та катувань. Притаманний Гоголеві іронічний стиль утруднює, на думку критика, читання сумних трагічних епізодів.

Популярності серед європейського читача роману «Тарас Бульба» та поширенню слави Запорізької Січі сприяла дифірамбічна стаття-рецензія на згадані твори М. Гоголя найбільш авторитетного тогочасного французького критика Шарля де Сент-Бева, опублікована у часописі «Revue de Deux Mondes» («Журнал двох світів»)(1845). Рецензент щиро захоплений «диким, несамовитим, грандіозним і місцями величним характером Тараса», котрий наділений «рисами природними й глибокими, які найчастіше вражають у сценах Шекспіра».[4]. Що ж до оцінки повісті «Тарас Бульба», то П. Меріме так її характеризує: «Жива і вірна картина запорожських звичаїв», «яскравих портретів запорожців, які подобаються своєю незвичайністю». Саме люди сильної волі найбільше його вабили.

Відтоді козацька запорозька тематика стає центральною в подальшій письменницькій кар'єрі П. Меріме. Першорядну роль у цьому відіграла творчість М. Гоголя, про якого він особливо шанобливо говорить у згаданій вище статті. «Йому (Гоголеві. – В. М.) закидають... певний провінційний патріотизм. Як українець він мав якусь пристрасть до України на шкоду решті імперії. Щодо мене..., то я вважаю його досить об'єктивним, або навіть занадто загальним, занадто суворим до всього того, що стає сюжетом його студій»[5].

З усього видно, що саме твір М. Гоголя «Тарас Бульба» надихнув П. Меріме на широке та глибоке зацікавлення українською тематикою. В

його творчому доробку – історичні монографії, нариси, драма. Чотири праці автора, що цілком присвячені українській історії, засвідчують його козакофільські симпатії: драма «Перші кроки авантюриста» (1852), монографія «Епізод з російської історії. Лжедмитрії» (1853), твір-есе «Козаки України та їхні останні гетьмани» (1854), монографія «Богдан Хмельницький» (1863). І хоч у Росії неодноразово видавались «повні» багатотомні збірки творів П. Меріме зазначена вище україніка ніколи не перекладалась й не перекладається російською мовою й на сьогодні. Вона з'явилась в українських перекладах тільки в кінці ХХ та на початку ХХІ століття [6]. У цих українофільських творах французький автор щедро використовував «літературу факту», історичні пам'ятки ХVІІ ст., зокрема «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, а також повість «Гарас Бульба» М. Гоголя, ремінісценції з якої чітко проглядаються у шостому акті драми, де змальовано табір запорожців на одному з островів Дніпра, тобто Січ. Зауважимо, що й М. Гоголь використовував згаданий твір Г. де Боплана під час підготовки першого варіанта повісті «Гарас Бульба». Про особливе зацікавлення працею французького картографа й дослідника переконливо свідчить його нарис «Заметки при чтении «Описания Украины» Г. Боплана».

М. Гоголь ще до виходу у Франції перекладів Луї Віардо з його творів написав 1842 р. невеликий допис «Меріме», який однак за життя автора не був опублікований. У замітці М. Гоголь називає П. Меріме «без сумніву чудовим письменником 19-го століття французької літератури» та дає високу оцінку його письменницькій майстерності – умінню вразити читача чудовим поетичним створенням сюжету, з живою, швидкою, захоплюючою оповіддю, свіжими барвами Іспанії, тонкими спостереженнями, гострими та сміливими зауваженнями.

Автор звернув увагу на відомий ранній твір П. Меріме «Гузла...», який О. Пушкін прийняв за справжній, а не як літературну містифікацію. Як відомо, в основу збірки О. Пушкіна «Пісні західних слов'ян» покладено переважно балади французького «забавника», проте проінтерпретовані вони не ритмізованою, як у першотворі, прозовою мовою, а чудовим поетичним словом. «Відчути та розгадати дух слов'янський – пише М. Гоголь – це вже надто багато і майже неможливо для француза: за своєю природою ці дві нації (французька та російська – В. М.) не сходяться між собою в характерах» [7].

У часописі «Ревю де Парі» за 3 травня 1829 р. П. Меріме опублікував одну зі своїх найбільш яскравих та трагічних новел «Матео Фальконе», де батько вбиває десятирічного сина Фортунато за зраду корсиканського звичаю – безкорисливо допомагати людині, яку переслідують влада. Дитина видала карабін'єрам пораненого втікача, отримавши як винагороду за ганебний вчинок годинника. Щоб очистити заплямовану зрадою честь роду, Матео Фальконе здійснює жорстокий самосуд над неповнолітнім сином – розстрілює його.

– О, батьку! Помилуйте, простіть мене! Я не буду більше! Я попрошу дядька капрала помилувати Джанетто!

Він говорив іще щось. Матео набив рушницю і приклав до щоки, сказавши: «Хай Бог тебе простить! Хлопець зробив розпачливу спробу підвестися й обняти батькові коліна, але не мав уже часу. Матео вистрілив, і Фортунато впав мертвий» [8].

Подібна сцена, як відомо, відтворена й в романі «Тарас Бульба» М. Гоголя, коли молодший син Андрій таємно, зрадивши своїх козацьких побратимів, батька Тараса і брата Остапа, перейшов у оточений козаками табір ворогів-ляхів під Дубно. Тут переховувалась і гинула з голоду польська красуня, яку він щиро покохав, навчаючись ще у Київській бурсі.

– «Стій і не ворухись! Я тебе породив, я тебе і вбю – сказав Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча рушницю. Білий, як полотно, був Андрій; видно було, як тихо ворухилися уста його, і як він вимовляв чись ім'я; та не було це ім'я вітчизни, чи матері, чи братів – це було ім'я прекрасної полячки. Тарас вистрілив»[9].

Типологічне зіставлення подібної за трагізмом сцени у творах двох видатних письменників засвідчує певну творчу рецепцію. У час першої появи новели П. Меріме (1829) автору майбутнього роману «Тарас Бульба»(1835) було лише двадцять років. Чи могло знайомство з новелою французького автора наштовхнути М. Гоголя на розвиток подібної за трагічним змістом сцени? Без сумніву, що так. Проте подібні ремінісценції ще не є абсолютним доказом запозичення тематики. Часто митець доходить самостійно до опису схожої ситуації, спричиненої подібними соціально-духовними чинниками.

Таким чином, два письменники своїми творами, перекладами, взаємними доброзичливими та об'єктивними статтями сприяли популяризації своїх літератур поза національними кордонами, проклали містки духовного взаємозбагачення між Сходом і Заходом.

Література

1. Н. Гоголь. О литературе. – М., Гослитиздат. – 1952. – С. 86.
2. І. Франко. Карел Гавлічек-Боровський. Життєписний нарис. // І. Франко. Збір. тв.: У 50-ти томах. – Т. 11. – С. 401.
3. Проспер Меріме. Статті о русских писателях. Перевод с французского. – М., 1958. – С. 3.
4. Цит. за: Дмитро Наливайко. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К: Дніпро, 1992. – С. 453-454.
5. Проспер Меріме. Статті о русских писателях. Перевод с французского. – М., 1958. – С. 6.
6. Див.: Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів. «Каменяр». – 1990; Проспер Меріме. Богдан Хмельницький. Роман, історичний нарис, новели. Пер. з французької. – Харків, «Фоліо». – 2004 .

7. Н. В. Гоголь. Мериме // Н. В. Гоголь. О литературе. Избранные статьи и письма. – М., 1952. – С. 117-119.
8. Проспер Мериме. Матео Фальконе. Переклад С. Буди // Проспер Мериме. Богдан Хмельницький. Роман, історичний нарис, новели. Пер. з французької. – Харків, «Фоліо». – 2004. – 336с.
9. М. Гоголь. Тарас Бульба // М. Гоголь. Вибрані твори. – К., «Київський письменник», 1946. – С. 216.

UKRAINIAN KOZACS IN ART INTERPRETATION OF MYKOLA HOHOL' AND PROSPER MÉRIMÉE

V. G. Matviishyn

*Precarpathian National University by V. Stefanyk, 57 Shevchenko Street,
Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine; ph. + 380(342) 59-60-63,
e-mail matvivi@rambler.ru*

The article deals with the issue of creative and critical cooperation between Mykola Hohol' and Prosper Mérimée their private acquaintance in 1837 that contributed much to the French author's interest in historical themes and his creation of both the historical tale «Bogdan Khmelnytskyi» and the scientific research «Ukrainian Cossacks and Their Last Hetman's».

Key words: *Cossack themes, Slavic world, literary mystification, translation, factual literature, typological comparison.*